

فلسفه و آداب باطنی حج

علامه محمد حسن قزوینی/سید جواد ورعی

«کشف الغطاء عن وجوه مراسم الإهداء»، اثر نفیس مولی محمد حسن قزوینی (م ۱۲۴۰ ه. ق.) در علم اخلاق است. نویسنده از شاگردان برجسته وحید بهبهانی است و از سید مهدی بحر العلوم اجازه روایت دارد. بحر العلوم در این اجازه، او را «عالم فاضل و محقق مدقق کامل» خوانده است. در نفاست این اثر همین بس که عارف نامدار شیعه مولی حسینقلی همدانی، مکرر از آن تعریف نموده و شاگردانش را به مطالعه آن امر می‌کرد. به همین دلیل، نسخ خطی متعددی از این کتاب، به قلم بعضی از شاگردان وی باقی مانده است.

برخی این کتاب را خلاصه‌ای از «جامع السادات» مولی محمد مهدی نراقی شمرده‌اند و به همین جهت این اثر ارزشمند، از سوی کنگره فاضلین نراقی به چاپ رسید.

مؤلف محقق و وارسته کتاب، در مقدمه کتاب می‌نویسد:

«از جمله کتب علم اخلاق، جامع السادات است که از من خواستند تا به دیده نقد و انتخاب بدان بنگرم و پوسته را از مغز آن جدا سازم. با آنکه اکثر مطالب آن را، که احادیث اهل بیت عصمت و دقایق افکار استوانه‌های حکمت را در بر دارد، مفید یافتم ولی خالی از تطویل و حشو و زواید خسته کننده برای طلاب و متعلمین این علم نیست، لذا تصمیم گرفتم کتابی تألیف کنم که مشتمل بر مطالب سودمند از کلمات بزرگان حکمت و اخبار عترت طاهره باشد.»

و اکنون ما بحث حجّ این کتاب را، که حاوی «فلسفه تشریح حجّ» و مختصری از «آداب باطنی و معنوی اعمال در مناسک حجّ» است، به فارسی برگردان نموده، برای استفاده خوانندگان محترم مجله، تقدیم می‌داریم، باشد که مورد توجه علاقمندان به ویژه راهیان بیت‌الله‌الحرام و زائران رسول‌الله اعظم ﷺ قرار گیرد:

فلسفه تشریح حج

حج از بزرگترین ارکان دین است و تبیین احکام ظاهری آن، بر عهده فقهاست. هدف اصلی از آفرینش انسان «شناخت خدا» و «رسیدن به مقام حبّ و انس او» است که به صفا و پاکی و نفس آدمی بستگی دارد و صفای نفس نیز به نوبه خود، از راه حفظ و مراقبت نفس از شهوات و رهایی از دنیا و واداشتن آن به انجام اعمال دشوار قلبی و جوارحی حاصل می‌شود. غرض از تشریح عبادات نیز همین است؛ زیرا بعضی از عبادات، مانند صدقات و خمس، انفاق است که موجب انقطاع از دنیاست و بعضی مانده روزه جلوگیری از شهوات است و بعضی مانند ذکر، تجرّد از دنیاست. توجه قلب به حق تعالی نیز جز با دل‌کندن از زخارف دنیا ممکن نیست.

حج در میان عبادات، افزون بر همه جهات یاد شده، آثار و برکات دیگری هم دارد.

در حج، دوری از وطن و پیمودن منازل با رنج و مشقت، انفاق توأم با سختی و تجدید عهد و میثاق و تجرّد از دنیا برای ذکر و انواع عبادات نهفته است. علاوه بر آن، حج حاوی اعمال و مناسکی است که عقل آدمی حکمت آن‌ها را درک نمی‌کند و طبع آدمی با آن مأنوس نیست، مثل رمی جمرات، تکرار سعی میان صفا و مروه و هروله میان دو مناره که اوج اخلاص و عبودیت در آن‌ها آشکار می‌شود؛ زیرا عقل در انجام اعمالی که فلسفه تشریح آن‌ها را درک می‌کند، به یاری شرع می‌شتابد ولی در اموری که عقل حکمتش را درک نمی‌کند، به خصوص شرع را یاری نمی‌کند و فقط انسان را اجمالاً به اطاعت و امتثال فرا می‌خواند. و این یکی از اسرار تشریح امور تعبّدی است.

هر یک از اعمال حج، آدمی را به بعضی از احوال آخرت راهنمایی می‌کند. افزون بر این، جمعیت زیادی در

آن اجتماع می‌کنند، حج گزار به محل نزول وحی و فرود آمدن فرشتگان بر رسول امین و پیش از آن بر ابراهیم خلیل و محل اجتماع پیامبران و رسولان الهی و محل ولادت سرور پیامبران و بهترین برگزیدگان می‌رود و به مکان‌هایی قدم می‌گذارد که قدم پیامبران الهی بدان شرافت مضاعف بخشیده است؛ چرا که حق تعالی با انتساب به خود، بدان شرافت داده و اطراف آن را حرم امن شمرده تا مردم در آن مأوی گزینند و عرفات را میدانی برای حرم مقرر نموده و حرمتش را با تحریم شکار آن و قطع درختش مورد تأکید قرار داده و مردم مأمور شده‌اند تا از هر منطقه‌ای با کمال سادگی و به دور از تجملات و تشریفات، با تواضع و فروتنی آهنگ آن کنند.

بی‌شک، چنین اجتماعی در این مکان، موجب انس و الفت و همنشینی صالحان و استوانه‌های فضیلت و نیکان است که از چهار گوشهٔ مختلف جهان جمع شده، یکدیگر را بر تضرع و ابتهال (به معنای بالا بردن دست‌ها هنگام دعا که موجب تسریع در اجابت دعا می‌شود) یاری می‌کنند و نیز موجب احیای نام و یاد پیامبر و بزرگداشت اوست که باعث

رقت قلب و صفای نفس می‌گردد.

حج چون از بزرگ‌ترین تکالیف و دشوارترین آن‌هاست، مَثَل رهبانیت برای این امت است، چون هنگامی که اعمال دشوار و ریاضت‌های سخت در میان امت‌های گذشته به خاطر فترت زمانی متروک و مندرس شده و از میان رفت و مردم به دنبال شهوات رفتند و از طاعات و عبادات فاصله گرفتند، خداوند، محمد ﷺ را برای احیای راه آخرت و تجدید سنت پیامبران برانگیخت. پیروان شرایع از رهبانیت و عزلت و گوشه‌نشینی در دین او پرسیدند، فرمود:

«جهاد و حج جایگزین رهبانیت و روزه جانشین عزلت و گوشه‌نشینی شده است.»

و این نعمت بزرگی از جانب خدا بر این امت است.

آداب باطنی حج

نکاتی که حاجی باید به عنوان آداب باطنی حج رعایت کند، عبارتند از:

۱- اخلاص در نیت

حاجی جز امتثال امر الهی و رسیدن به پاداش او و پرهیز از عذاب خدا، هدفی

ندارد. و هرگاه شائبه ریا، ترس از تفسیق مردم، خوف از فقر (ی که شایع شده باشد) که هرکس حج را ترک کند بدان گرفتار شود، قصد تجارت یا هدف دیگری در آن مد نظر باشد، شخص از دایره اخلاص خارج شده و مانعی در راه رسیدن به هدف مورد نظر خواهد بود. و کسی که به خاطر چنان پندارهای ضعیفی دشواری‌های فراوان حج را تحمل کند، جز ضرر و خسارت بر آن مترتب نخواهد شد.

۲- توبه حقیقی

توبه خالص، ردّ مظالم و بریدن علاقه‌ای که موجب می‌شود آدمی به غیر خدا متوجه گردد، از آداب دیگر حج است. این ادب از آن جهت ضرورت دارد که زائر بیت الله الحرام قلبش را متوجه تعالی کند، گویا از این سفر باز نخواهد گشت و وصیتش را برای همسر و فرزندانش بنویسد و برای سفر آخرت آماده شود و هنگام تهیه اسباب و مقدمات این سفر و قطع دلبستگی‌هایش به یاد تهیه مقدمات سفر آخرت و قطع علایق دنیوی برای آن باشد. چقدر این سفر با سفر آخرت تشابه دارد و بدان نزدیک است!

۳- تعظیم خانه خدا

قدر و منزلت خانه خدا و پروردگار کعبه را بزرگ دارد و بداند که اگر خانواده و وطنش را ترک می‌کند، به منظور امر مهم زیارت خانه خداست که شباهتی به سفرهای دنیوی ندارد. از این رو، باید متوجه باشد که در پی چیست؟ و اینکه با زیارت خانه خدا، در حقیقت به زیارت ملک الملوک می‌رود تا به اوج آرزویش برسد و با توجه به مولایش سعادت‌مند شود.

۴- تخلیه دل

در این سفر، از آنچه که قلبش را در میان راه یا در مقصد به خود مشغول می‌کند - مانند معامله و امثال آن - خالی کند تا همه همتش برای خدا و همه حرکات و سکنات قلبش به یاد او و تعظیم شعائر او باشد.

۵- انفاق در راه خدا

زاد و توشه سفر حاجی حلال باشد و از خرج کردن و بخشش و انفاق نمودن، ابایی نداشته باشد؛ زیرا انفاق مال در سفر حج، انفاق در راه خداست و یک درهم آن با هفتصد درهم انفاق در مکان‌ها و زمان‌های دیگر برابری می‌کند.

امام سجاده علیه السلام همواره در سفر حج از بهترین زاد؛ مانند گردو و شکر و آرد خالص و شیرین همراه می برد. البته اسراف و زیاده روی و مصرف انواع غذاها به مانند مترفین مکروه است، زیرا خیری در اسراف نمی باشد، اما بخشش فراوان به مستحقین، اسراف نیست؛ و اگر مالی در این راه ضایع شود یا گرفتاری برایش پیش آید، جزع و بی تابى نکند، اگر یک درهم در این راه تباه شود، مانند آن است که هفتصد درهم در راه خدا خرج کرده است.

۶- اخلاق نیکو

خلق نیک، تواضع فراوان، پرهیز از درشتی و غلظت در سخن گفتن و فحاشی کردن و حرف لغو زدن، خروج از طاعت الهی، مبالغه در دشمنی و مجادله با دیگران که حقد و کینه را به ارمغان می آورد، از آداب این سفر است. بدیهی است که حُسن خلق تنها پرهیز از آزار و اذیت دیگران نیست، بلکه تحمّل اذیت دیگران و نرم خوئی و تواضع نسبت به همراهان و متصدیان کاروان و همسفران است.

۷- سادگی و پرهیز از تجملات

ساده و بدون تشریفات باشد، دنبال فخر فروشی و جمع کردن ثروت نباشد؛ چراکه در این صورت، در شمار متکبران بوده و از جمع ضعفا و مساکین خارج خواهد شد. چنان که بتواند مسیر مشاعر را پیاده طی کند و هدفش ریاضت نفس و تحمّل سختی در راه خدا باشد، نزد خدا عملی بهتر از این نیست ولی اگر قصدش آن است که پول کمتری خرج کند، بهتر آن است که سواره برود و پول بیشتری خرج کند، همچنین اگر از پیاده روی ناتوان باشد.

امام حسن بن علی علیه السلام معمولاً پیاده راه می رفت و مرکب ها را به همراه می برد تا هرگاه اراده کرد، سوار شود و خدا را سپاس می گفت که چهارپایان را مسخر او ساخته که دشواری سفر را بکاهد.

خودسازی در مراحل مختلف سفر

هرگاه زائر بیت الله الحرام از وطنش خارج شد و صحراها را برای رسیدن به میقات پیمود، مرگ و خروج از دنیا تا رسیدن به مرحله قیامت و دشواری ها و هول و هراس را به یاد آورد. از ترس راهزنان به یاد نکیر و منکر در قبر بیفتد و

از خطر حیوانات و درندگان راه به یاد مارها، افعی‌ها، عقرب‌ها و کرم‌های قبر بیفتد و با جدا شدن از خانواده‌اش وحشت تنهایی قبر را به یاد آورد. خلاصه آنکه در هر مرحله‌ای از این سفر، مرحله‌ای از مراحل زندگی پس از مرگ را یاد کند. آنگاه که وارد میقات شد و دو لباس احرام به تن کرد، پوشیدن کفن را به یاد آورد؛ همانطور که در خانه خدا او را با ظاهر همیشگی‌اش ملاقات نمی‌کنند، بعد از مرگ نیز چنین است. لباس احرام هم مانند کفن دوخته نیست. هنگامی که احرام بست و لبیک گفت، به یاد آورد که ندای خداوند تعالی را پاسخ می‌دهد و مردّد باشد که آیا به او پاسخ مثبت می‌دهند یا نه؛ مانند شخص امیدوار و خائفی که بر قدرت و فضل و رحمت الهی متکی است، تلبیه نخستین مرحله اعمال اوست. نقل شده که امام سجاد علی بن الحسین علیه السلام هرگاه محرم می‌شد و بر مرکب می‌نشست، رنگش زرد شده و اعضای بدنش می‌لرزید و نمی‌توانست لبیک بگوید و وقتی سؤال می‌شد: چرا تلبیه نمی‌گویید؟ می‌فرمود: می‌ترسم که پروردگار بگوید: «لَا لَبَّيْكَ» و چون لبیک می‌گفت، بی‌هوش می‌شد

و از مرکب به زمین می‌افتاد و تا پایان حج همین حالت خوف را به همراه داشت. زائر خانه خدا باید از این ندا به یاد ندای روز قیامت بیفتد که مردم از قبرها عریان و پا برهنه بر می‌خیزند و عده‌ای قبول، عده‌ای مردود و عده‌ای هم مقرب درگاه خدا می‌شوند و با اینکه همگی در آغاز مردّد اند، پس از مدتی وضعیتشان روشن می‌شود.

آنگاه که وارد مکه می‌شود، متوجه باشد که وارد حرم امن شده که هر که در آن داخل شود، از عذاب و سخط الهی در امان است. در عین حال بترسد که شاید او را طرد کنند و از حرم اخراج نمایند. گرچه باید امیدش بیش از ترسیدنش باشد؛ زیرا خانه خدا شرافت فراوانی دارد و صاحب خانه نسبت به هر کسی که بر او امید بسته باشد، کریم و بزرگواری و درهای رحمتش باز است و کسی که به سوی او کوچ نماید، مورد توجه‌اش قرار می‌گیرد. خداوند را بر این نعمت که او را به خانه‌اش رسانده و به زائران خانه‌اش ملحق ساخته سپاس گوید و از او بخواهد که لقالی خویش را همچون دیدار خانه‌اش ارزانی دارد. هنگام طواف، قلبش را آکنده از

تعظیم، محبت و ترس از خدا سازد و در این مرحله، خود را همچون فرشتگان الهی که بر اطراف عرش الهی طواف می‌کنند، حس کند و توجه داشته باشد که غرض از طواف، آن است که قلبش به صاحب خانه متوجه باشد نه اینکه فقط جسمش برگردد خانه بچرخد. روح طواف توجه قلب به محضر ربوبی است و خانه کعبه در عالم شهادت مثال آن محضر ربوبی است.

این نکته در روایت وارد شده که بیت‌المعمور در آسمان‌ها مثال کعبه در دنیا است و فرشتگان برگرد آن می‌چرخند؛ چنان‌که انسان‌ها برگرد خانه کعبه طواف می‌کنند.

هنگام لمس حجرالأسود به هوش باشد که این سنگ به منزله دست راست خدا در زمین است که با او مصافحه و بیعت می‌کند.

هنگام لمس و چسبیدن به مستجار و قسمت‌های دیگر خانه، از خداوند محبت و علاقه به خانه و صاحب خانه را بخواهد و اینکه به برکت ملاقات با هر قسمتی از خانه خدا، از آتش جهنم ایمن باشد. وقتی که به پرده خانه متوسل می‌شود، خواستار عفو و امنیت الهی

باشد و به کسی پناه ببرد که جز او پناهگاهی نیست، از او جدا نشود مگر بعد از عفو و امنیتش.

در سعی بین صفا و مروه مانند عبدی باشد که بارها به خانه مالکش رفت و آمد می‌کند تا اخلاص خود را در خدمتگزاری ابراز کند و امیدوار به توجه او به دیده رحمت باشد، و رفت و آمد میان دو کفه ترازوی قیامت را به یاد آورد که به کم و زیادی اعمالش می‌نگرد و میان عذاب و غفران الهی مردّد و سرگشته است.

با وقوف در عرفات و در میان ازدحام جمعیت و سر و صدای زیاد آنان و اختلاف زبان‌هایشان و اینکه هر گروهی در مشاعر به دنبال رییس گروه است، به یاد عرصه‌های قیامت و مراحل دشوار آن و پراکندگی مردم با حالت سرگردان باشد و اینکه هر امتی به دنبال پیامبر خویش بوده و به شفاعت او نزد پروردگار عالم امیدوار است.

حاجی در این سفر به درگاه خدا تضرع کند و خواستار قبولی حاجش و حشر با رستگاران باشد. روز عرفه روز شریف و موقف هم موقف عظیمی است. انسان‌ها در یک جا جمع، قلب‌ها به

سوی حق متوجه و دستان مردم به سوی محضر ربوبی بلند است و گردن‌ها کشیده و چشم‌ها خیره و موقف از بزرگان و نیکان و صاحبان قلوب خالی نیست؛ از این رو، بعید نیست که به واسطه آنان فیض الهی به همگان نایل شود؛ چرا که از لطف و کرم او انتظار نمی‌رود که تلاش همگانی را ضایع سازد و به غربت و جدایی آنان از خانواده و فرزندان رحم و شفقت نیاورد. از این رو، در روایات وارد شده که از بزرگ‌ترین گناهان آن است که انسان در عرفات حاضر شود و گمان کند که آمرزیده نشده است.

هنگامی که از عرفات حرکت کرد و وارد مشعر الحرام شد، به یاد داشته باشد که خداوند پس از خروج او از حرم اجازه ورود داده، چون مشعر جزئی از حرم است و عرفات خارج حرم. با این ورود دوباره، به حرم امیدوار باشد که حجش مورد قبول واقع شده و به خدا نزدیک گشته و از عذاب او ایمن و از اهل بهشت شده است.

هنگامی که وارد منا شد و جمرات

را رمی کرد، امتثال امر پروردگار و تشبیه به ابراهیم خلیل علیه السلام را قصد نماید. زمانی که شیطان بر ابراهیم ظاهر شد تا حجش را فاسد کند و خداوند برای طرد شیطان، امر فرمود تا بر او سنگ پرتاب کند. رمی جمرات نیز در حقیقت رمی شیطان و طرد او و به خاک مالیدن بینی اوست در راه امتثال خداوند و عبادات او.

هنگامی که قربانی را ذبح کرد، در واقع اشاره به این مطلب دارد که با انجام حج بر نفس و شیطان غلبه کرده و آن دو را هلاک نموده است، به همین جهت استحقاق رحمت و بخشش الهی را دارد؛ چنان‌که در حدیث وارد شده که در برابر هر عضوی از قربانی، عضوی از پیکر انسان از آتش جهنم آزاد می‌شود.

زائر بیت‌الله الحرام باید بکوشد که پس از انجام حج، اعمال و رفتارش بهتر از گذشته شود تا بدین وسیله بر اعمال و مناسک صحه بگذارد و نشانه‌ای بر قبول حجش باشد؛ چنان‌که در روایات به این مطلب اشاره شده است.